

Wat aan mij en aan jou?

Betekenis en vertaling van *gunai* in Johannes 2:4 en 19:26

Gert Knepper

In Johannes 2:4 en 19:26 spreekt Jezus zijn moeder aan met *gunai*. Oudere bijbelvertalingen geven dit woord meestal weer met ‘vrouw’. Maar in recentere vertalingen treffen we ook andere weergaven aan, bijvoorbeeld ‘vrouwe’, of ‘moeder’. In De Nieuwe Bijbelvertaling en de Bijbel in Gewone Taal is gekozen voor de ‘nuloptie’, waarbij de aanspreking niet woordelijk wordt weergegeven. In dit artikel leg ik eerst uit wat er aan de hand is met (het gebruik van) het woordje *gunai* in Johannes 2:4 en 19:26. Vervolgens bespreek ik bestaande vertalingen, om ten slotte een vertaalvoorstel te doen.

gunai

Gunai is de vocativus (aanspreeknaamval) van het Griekse woord *gunê*. Wanneer *gunê* in een andere naamval dan de vocativus staat, vormt het Nederlandse ‘vrouw’ vaak een goede vertaling. Zo vertalen de Statenvertaling (SV) en de NBG-vertaling 1951 (NBG 1951) in Johannes 4:7 *gunê ek tês Samareias* met ‘een vrouw uit Samaria’, de Naardense Bijbel (NB) met ‘een vrouw, uit Samaria’, en de Willibrordvertaling (WV) en De Nieuwe Bijbelvertaling (NBV) met ‘een Samaritaanse vrouw’.

De vocativus *gunai* wordt in het klassieke en hellenistische Grieks op twee manieren gebruikt:

1. om een volwassen vrouw aan te spreken;
2. (door mannen) als aanspreekvorm voor hun echtgenote.

In tegenstelling tot wat vaak verondersteld wordt, heeft *gunai* geen bijzondere gevoelswaarde: het is de gebruikelijke manier om een vrouw aan te spreken, ongeacht de context. In het Grieks kan een vrouw ook in een niet expliciet respectvolle, of zelfs een respectloze, context met *gunai* aangespro-

ken worden. De emotionele lading van *gunai* op zich is niet respectvol of respectloos, maar volkomen neutraal.¹

Een voorbeeld van *gunai* in een duidelijk minder respectvolle frase vinden we in Lucas 22. Petrus wordt daar door een dienstmeisje herkend als een volgelinge van Jezus. Hij reageert daarop met een stellige ontkenning (vs. 57): *ouk oida auton, gunai*. In deze geagiteerde context zou *gunai* goed vertaald kunnen worden met ‘mens!’. De aanspreekvorm ‘mens’ past in het Nederlands goed in een situatie waarin een vrouw op een dringende en emotionele manier wordt aangesproken.²

In een positieve context treffen we *gunai* bijvoorbeeld aan in Matteüs 15:28. Daar vraagt een Kanaänitische vrouw genezing voor haar door demonen gekwelde dochter, met een beroep op Jezus’ medelijden. Uiteindelijk zegt Jezus haar toe dat zal gebeuren wat ze verlangt, omdat haar geloof groot is: *megalé hê pistis sou, ô gunai*.

Met dit laatste voorbeeld zitten we al midden in de vertaalproblematiek rond *gunai*. Want hoe spreek je in het huidige Nederlands een vrouw neutraal of respectvol aan? ‘Vrouw’ als aanspraak kan in gangbaar Nederlands slechts door de eigen echtgenoot gebruikt worden. Bovendien is een dergelijk taalgebruik bepaald niet algemeen, en heeft het al snel een ironische lading. Duidelijk is in elk geval dat in het Nederlands het gebruik van ‘vrouw’ als aanspreking voorbehouden is aan de huwelijkspartner. Verderop in dit artikel zullen we zien hoe verschillende bijbelvertalingen omgegaan zijn met *gunai* als aanspreekvorm voor een vrouw die *niet* de echtgenote is van de aanspreker.

Dat de gevoelswaarde van *gunai* neutraal is, impliceert dat het gebruik van dit woord nog niets zegt over de gevoelswaarde van de *context* waarin het woord gezegd wordt. Die gevoelswaarde zullen we op een andere manier moeten bepalen.

***gunai* in Johannes 2:4 en 19:26**

De aanspreekvorm *gunai* komt in het Johannesevangelie vier keer voor. In 20:13 vragen twee engelen aan Maria uit Magdala, die bij het graf van Jezus staat: ‘*Gunai*, waarom huil je?’ Twee verzen later stelt Jezus haar dezelfde vraag. Het gebruik van *gunai* wijkt in beide verzen niet af van wat in het hellenistisch Grieks gebruikelijk is: het gaat om het aanspreken van een volwassen vrouw (mijn categorie 1).

In 2:4 en 19:26 ligt dat heel anders. In beide scènes bezigt Jezus *gunai* als aanspreking van zijn *moeder*. Dat is heel opmerkelijk, want het zijn de enige twee plaatsen in de gehele Griekse literatuur waar *gunai* door een zoon (of dochter) wordt gebruikt als aanspreekvorm voor zijn (of haar) moeder.³

Een dergelijk bijzonder gebruik vraagt natuurlijk om een verklaring. Voor de duidelijkheid: wat exegeten moeten verklaren is niet het gebruik van de aanspreekvorm *gunai* op zich, want die is in het Grieks heel gebruikelijk. Wat verklaring behoeft, is de unieke manier waarop dit woord in Johannes 2:4 en 19:26 wordt gebruikt.

In commentaren geeft men zich vaak te weinig rekenschap van het unieke karakter van dit gebruik van *gunai*. Zo beschrijft Rudolf Schnackenburg het gebruik van *gunai* in Johannes 2:4 als ‘ungewöhnlich’,⁴ wat op z’n best een understatement is. Herman Ridderbos schrijft: ‘Als aanspraak door een zoon van zijn moeder is [de aanspreekvorm *gunai*] niet gewoon.’⁵ Nog bonter maakt Barnabas Lindars het: ‘The address (...) sounds unnatural to English ears, but is *normal usage*,’⁶ het tegendeel is waar.

In plaats van een verklaring voor het ongekende feit dat een zoon zijn moeder aanspreekt met *gunai* vinden we in veel commentaren de bewering dat *gunai* in Johannes 2:4 (‘zoals overal’) een ‘respectvolle aanspreekvorm’ is.⁷ Waarom is deze – onjuiste – bewering zo diep ingesleten? Het heeft waarschijnlijk te maken met de woorden die eraan voorafgaan: *ti emoi kai soi*. Die woorden scheppen distantie (‘Waarom bemoei je je met mij?’), zoals we hieronder zullen zien. Uitleggers wijzen graag op het respectvolle karakter van de aanspreekvorm *gunai*, als een tegenwicht voor de scherpe woorden van Jezus. Maar het klopt dus niet.

ti emoi kai soi

De retorische vraag *ti emoi kai soi* (woordelijk overgezet: ‘Wat aan mij en aan jou?’) komt zowel in het Nieuwe Testament,⁸ de Septuaginta⁹ (LXX) als in het pagane Grieks¹⁰ voor. In tegenstelling tot wat vaak gedacht wordt, is het dus geen semitisme of ‘septuagintisme’. In het Grieks gaf de spreker ermee te kennen dat hij van mening was dat hij en de aangesprokene niets gemeen hadden: ‘Wat heb ik met jou te maken?’, ‘Wat wil je van me?’, ‘Waarom bemoei je je met mij?’ In de LXX is de uitdrukking de vertaling van het Hebreeuwse *mah li wâlâk* (woordelijk overgezet eveneens: ‘Wat aan mij en aan jou?’), dat dezelfde functie kon hebben. De LXX-vertalers hebben de Hebreeuwse uitdrukking dus letterlijk overgebracht naar bestaand Grieks idioom. Een voorbeeld daarvan treffen we aan in 2 Koningen 3:13. Daar probeert Joram, koning van Israël, de profeet Elisa te raadplegen. Elisa, die weet dat Joram zich normaliter niets aan de God van Israël gelegen laat liggen, reageert echter met: ‘*Ti emoi kai soi?* Ga maar naar de profeten van je vader en je moeder!’

Maar *mah li wâlâk* had ook nog een wat andere nuance. De uitdrukking kon een verwijtende klank hebben: ‘Waarom attaqueer je mij?’, ‘Wat heb ik je mis-

daan?'; een betekenis die de uitdrukking in het Grieks aanvankelijk waarschijnlijk niet, of in mindere mate, had. De LXX vertaalde ook hier met *ti emoi kai soi*, zoals bijvoorbeeld in 1 Koningen 17:18. Elisa verblijft op dat moment in het huis van de weduwe van Sarefat, wier zoon zojuist overleden is. De weduwe voegt Elisa dan toe: 'Ti emoi kai soi, godsman? Ben je soms bij me gekomen om (...) mijn zoon te doden?'

De zegswijze *ti emoi kai soi* heeft in de LXX dus een betekenisuitbreiding ondergaan, doordat de Griekse uitdrukking het bredere betekenisveld van het Hebreeuwse *mah li wâlâk* in zich heeft opgenomen: het is een voorbeeld van *semantische uitbreiding*.¹¹ Maar de grondbetekenis van *mah li wâlâk/ti emoi kai soi* bleef intact: de spreker distantieert zich van (het optreden van) de aangesprokene.

In het Nieuwe Testament komt *ti emoi kai soi*, behalve in Johannes 2:4, nog vijf keer voor (voor de teksten, zie noot 8). In al deze gevallen klinken deze woorden uit de mond van bezetenen die bemoeienis van Jezus afwijzen: 'Wat heb ik met jou te maken?'

Dat er in Jezus' woorden in Johannes 2:4 een verwijt doorklinkt ('Wat heb ik je misdaan, dat je me dit onrecht aandoet?') is minder waarschijnlijk. Dat zou impliceren dat Jezus de mededeling van zijn moeder dat er geen wijn is als een aanval opvat. Duidelijk is in elk geval wel dat Jezus zich met de uitdrukking *ti emoi kai soi* van (het optreden van) zijn moeder distantieert. Zijn reactie betekent zoiets als: 'Waarom bemoei je je met mij?' (NBV: 'Wat wilt u van me?'), waardoor hij afstand neemt van zijn moeder en/of haar opmerking.¹²

De moeder van Jezus

We hebben gezien dat Jezus zich in Johannes 2:4 zowel met *ti emoi kai soi* als met *gunai* van zijn moeder distantieert. En zoals we ook zagen, is het in gangbaar Grieks weliswaar heel gewoon om welke vrouw dan ook met *gunai* aan te spreken – maar niet je eigen moeder.

De moeder van Jezus speelt in het Johannesevangelie slechts in twee scènes een rol: in het begin, het verhaal van de bruiloft in Kana (2:1-12), en aan het eind, de scène bij het kruis (19:25-27).¹³ In beide scènes spreekt Jezus haar aan met *gunai*. Bovendien wordt in het Johannesevangelie nergens haar naam genoemd: ze blijft anoniem. Die anonimiteit heeft ze gemeen met de 'leerling die Jezus liefhad', zoals de auteur hem noemt. Ook deze leerling krijgt nergens in het evangelie een naam. Beide anonieme personages treffen elkaar onder het kruis. Daar worden ze door Jezus als moeder en zoon aan elkaar verbonden, waarna de leerling haar bij zich in huis neemt (19:27).

Dat het verhaal van de bruiloft in Kana een *symbolische betekenis* heeft, wordt

door vrijwel alle exegeten onderkend. In de visie van Johannes is de joodse godsdienst door de komst van Jezus een nieuwe, definitieve fase ingegaan. Daarom ook krijgen de vaten van het joodse reinigingsritueel een nieuwe inhoud: feestwijn bij een bruiloft.¹⁴ Jezus brengt een overvloed van de *beste wijn*: een metafoer voor wat Johannes elders het ‘eeuwige leven’ noemt.

Het ligt voor de hand dat de auteur zowel met het gebruik van *gunai* als aanspreking van de moeder van Jezus, als met het nergens noemen van haar naam eveneens een symbolische bedoeling heeft. Ook daarover zijn de meeste exegeten het eens – maar over de precieze aard van die symboliek lopen de meningen uiteen.¹⁵

De anonieme ‘leerling die Jezus liefhad’ wordt geportretteerd als de ideale discipel, die trouw blijft tot het einde.¹⁶ Daardoor kan hij ook garant staan voor de waarheidsgetrouwheid van het verhaal over Jezus zoals het Johannes-evangelie dat overlevert. De scène bij het kruis, waar Jezus zijn moeder en ‘de leerling die Jezus liefhad’ met elkaar verbindt, wordt vaak beschouwd als een symbolische stichting van de christelijke kerk. Met typisch Johanneïsche dubbelzinnigheid neemt de leerling die Jezus liefhad daar Jezus’ moeder *eis tai idia*: zowel ‘bij zich in huis’ als ‘in zijn kring’; vanaf dat moment heeft ze een geestelijke zoon, en een plaats in de christelijke traditie. Zo vormen Johannes 2:4 en 19:26 een eenheid.

Het is duidelijk dat Jezus door het gebruik van *gunai* in Johannes 2:4 afstand neemt van zijn moeder *als moeder*. Anders gezegd: op een bepaalde manier is hij niet (meer?) de zoon van zijn moeder. Deze vaststelling wordt ondersteund door het gebruik van het distantiërende *ti emoi kai soi*. En hoewel de context in 19:26 anders is, is de relatie tussen 2:4 en 19:26 evident: in die laatste passage wijst Jezus een nieuwe zoon (in plaats van zichzelf) aan voor zijn moeder. Het ligt dus voor de hand dat *gunai* in deze laatste passage dezelfde functie heeft: Jezus maakt duidelijk dat hij, evenals in 2:4, niet als ‘de zoon van zijn moeder’ gezien moet worden.

De vertaling van *gunai*

De SV (1637) vertaalde *gunai* in Johannes 2:4 en 19:26 met ‘vrouw’.¹⁷ Die vertaling is goed vergelijkbaar met bijvoorbeeld de vertaling van Luther (1545): ‘Weib’, en de King James Version (1611): ‘woman’. Ten tijde van het ontstaan van de SV was ‘vrouw(e)’ in het Nederlands een gebruikelijke aanspreekvorm; het was een beleefde manier om een aanzienlijke vrouw aan te spreken. Hoewel dit gebruik van het woordje ‘vrouw’ in de twintigste eeuw niet meer bestond, vinden we toch in zowel de Leidse vertaling (1914) als de NBG 1951 *gunai* nog steeds vertaald met ‘vrouw’. Maar in hedendaags Nederlands is dat

een problematische aanspreekvorm geworden. Met ‘vrouw’ kun je je tegenwoordig hoogstens tot je echtgenote richten, en ook dan is het geen normaal spraakgebruik. Dat heeft tot gevolg dat het woord ‘vrouw’ een heel andere functie heeft dan *gunai* in het Grieks.

Dat in modern Nederlands of Engels ‘vrouw’ of ‘woman’ geen adequate vertaling (meer) is voor *gunai*, wordt vrij algemeen onderkend. Maar het inzicht dat het gebruik van *gunai* in Johannes 2:4 en 19:26 ook in het Grieks volstrekt uniek is, lijkt nog niet overal doorgebroken. Gebrek aan die kennis kan dan bijvoorbeeld leiden tot de volgende redenering:

Voor een moderne lezer van dit verhaal (Johannes 2) heeft het woord ‘vrouw’ een vreemde bijklank. Het is ofwel abrupt, onbeleefd, en niet bepaald iets dat een zoon zou zeggen – of anders is het wel lomp, familiair, en dus ook niet iets voor een zoon. De New English Bible kiest voor ‘moeder’: dat past duidelijk veel beter bij de context en heeft ook dezelfde gevoelswaarde als *gunai*, ook al zou je daartegen in kunnen brengen dat *gunai* niet ‘moeder’ betekent.¹⁸

Wat deze auteurs over het hoofd zien, is dat het woord ‘vrouw’ (*gunai*) in het Grieks van Johannes 2 net zo’n vreemde bijklank heeft, net zo abrupt klinkt, en al helemaal niet iets is wat een zoon zou zeggen. Dat de vertaling ‘moeder’ dezelfde gevoelswaarde heeft als *gunai* is beslist onjuist.

‘vrouwe’

De NB kiest in Johannes 2:4 en 19:26 voor ‘vrouwe’. Hetzelfde doet de WV van 1995, maar deze vertaling schrijft dit woord in 2:4 met een hoofdletter: ‘Vrouwe’, hoewel het niet aan het begin van een zin staat. Daarmee maken beide vertalingen een duidelijke exegetische keuze, want ‘vrouwe’ is een archaïsche aanspreekvorm voor een voorname dame. Met een hoofdletter geschreven wordt het zelfs een adellijke titel. Een verklaring voor die keuze leveren Deurloo en Ter Linden: ‘De moeder representeert het volk Israël dat de Messias heeft voortgebracht, “Vrouwe Israël”’.¹⁹

Deze vertaalkeuze is problematisch, want zij wordt niet ondersteund door de context: niets wijst erop dat Jezus zich tot zijn moeder richt als ware zij een adellijke dame. Integendeel: het voorafgaande *ti emoi kai soi* klinkt veeleer onbeleefd dan onderdanig.

Het ligt veel meer voor de hand om *gunai* in de geest van *ti emoi kai soi* op te vatten. Met beide uitdrukkingen maakt Jezus zijn moeder duidelijk dat ze hem niet (meer?) als haar zoon moet beschouwen. Overigens is het met deze inter-

pretatie van *gunai* nog steeds goed mogelijk om de moeder van Jezus in zowel Johannes 2 als 19 als een symbool voor (vrouw) Israël te beschouwen.²⁰ Maar dat het woordje *gunai* deel uitmaakt van die symboliek is onwaarschijnlijk.

De nuloptie

In een eerdere druk (1992) had de WV nog een andere keuze gemaakt: de zogenaamde ‘nuloptie’, waarbij *gunai* niet woordelijk werd vertaald. De *Groot Nieuws Bijbel* (herziene versie, 1996) liet de aanspreking eveneens weg, net als de NBV en de onlangs verschenen *Bijbel in Gewone Taal*. In het Engelse taalgebied kwam de *Good News Translation* al in 1976 tot dezelfde keuze, net als de *Revised English Bible* (1989). Ook in de Duitse bijbelvertaling *Hoffnung für Alle* (2002) blijft de aanspreking achterwege. De NBV verantwoordt haar keuze in de ‘Vertaalaantekeningen’ (zie noot 7), waar betoogd wordt dat ‘het erg moeilijk is om [*gunai*] met een aanspreking te vertalen die dezelfde betekenis en gevoelswaarde heeft’. Omdat alle Nederlandse aanspreekvormen tekortschieten, is uiteindelijk voor de nuloptie gekozen.

Enige jaren geleden wijdde dr. Lambert Wierenga in *Met Andere Woorden* een artikel aan de vertaalproblematiek van aansprekingen.²¹ Hij besprak daarin ook Johannes 19:26 en betoogde dat de nuloptie het aan de lezer overlaat om daar de ‘lege plek’ op te vullen. De lezer is daartoe volgens hem in staat, want ‘die weet uit context en situatie dat Jezus over en tegen z’n moeder spreekt: “Dat is voortaan uw zoon!”’. Dat zal waar zijn, maar tegelijkertijd onthoudt diezelfde nuloptie de lezer ontegenzeggelijk belangrijke informatie die *gunai* wel verschaft, namelijk dat Jezus zijn moeder aanspreekt op een ongehoorde manier: alsof ze niet zijn moeder is. De significante informatie dat Jezus zelf zich niet als zoon van zijn moeder beschouwt, blijft in de vertaling achterwege. Zonder een adequate vertaling van *gunai* wordt de verbinding met 2:4 verbroken en behelst de scène slechts een nobele daad: Jezus die op het laatste moment nog maatregelen treft om zijn moeder niet onverzorgd achter te laten.²²

Nu levert elke vertaling per definitie informatie in: dat is de prijs die ervoor betaald moet worden. Niettemin loont het de moeite nog één andere vertaaloptie te overwegen.

‘mevrouw’

De Engelse vertalingen die gekozen hebben voor de nuloptie doen dat omdat ‘no English word in current usage is a faithful enough equivalent of the Greek’.²³ In hedendaags Engels bestaat er inderdaad geen gangbare aansprekking voor een vrouw zonder daarbij haar naam te noemen.²⁴

Maar geldt dat ook voor het Nederlands? Nee, in het Nederlands bestaat er wel degelijk een gangbare en neutrale aanspreekvorm voor een vrouw: *mevrouw*. In zijn bespreking noemt Wierenga ‘mevrouw’ de geëigende vertaling voor *gunai* in Johannes 19:26, indien men uitgaat van de interpretatie dat Jezus ‘om de onverbiddelijkheid van het afscheid tot [zijn moeder] te laten doordringen, daartoe zelf al – in de aanspreking – afstand creëert tot z’n moeder.’ Nu is die interpretatie niet waarschijnlijk. Zoals we gezien hebben, is het niet de onverbiddelijkheid van Jezus’ afscheid die hem ertoe brengt afstand van zijn moeder te nemen. Maar waar het hier om gaat, is dat ‘mevrouw’, net zoals het Griekse *gunai*, uitstekend weergeeft dat Jezus zijn moeder hier aanspreekt alsof ze niet zijn moeder is. En wat voor 19:26 geldt, geldt evenzo voor 2:4. Ook daar is de vertaling ‘mevrouw’ bij uitstek geschikt om weer te geven wat de auteur bedoelt met het gebruik van *gunai*. Wie zijn moeder aanspreekt met ‘mevrouw’, spreekt haar aan alsof ze niet zijn moeder is. Dat is precies de lading die *gunai* in beide passages draagt.

Wat is er eigenlijk *tegen* ‘mevrouw’? Volgens de NBV-site met vertaalaantekeningen is er niet voor deze vertaling gekozen omdat ‘mevrouw’ ‘erg afstandelijk’ is, en: ‘het klinkt modern en westers’. Snijden deze bezwaren hout?

Dat ‘mevrouw’ afstandelijk is, kan niet als bezwaar gelden: *gunai* is net zo afstandelijk, en we hebben gezien dat die afstandelijkheid hier juist functioneel en betekenisvol is.

Dat ‘mevrouw’ modern en westers klinkt, is evenmin een sterk argument voor een vertaling (de NBV) die in hedendaags en natuurlijk Nederlands geschreven wil zijn. Modern en westers zijn aspecten van hedendaags en natuurlijk Nederlands, en binnen dat taalveld spreekt men een volwassen vrouw aan met ‘mevrouw’. Overigens maakt de aanspreking ‘mevrouw’ al sinds de vijftiende eeuw deel uit van de Nederlandse taal.

Misschien speelt op de achtergrond nog een ander bezwaar mee: ‘mevrouw’ is in het Nederlands een buitengewoon vaak voorkomend woord. Het is niet alleen hedendaags en natuurlijk Nederlands, het is ook een huis-tuinen-keukenwoord dat iedereen regelmatig gebruikt. Die eigenschap deelt het weliswaar met *gunai* (en dat is dus een argument *ten gunste van* de vertaling ‘mevrouw’), maar het is voor sommigen misschien even schrikken om zo’n gewoon woord in een bijbelvertaling aan te treffen. De traditionele vertaling ‘vrouw’ was wat dat betreft een veiliger keuze, want die wekte de indruk – zij het ten onrechte – dat Jezus zijn moeder op een voor ons gevoel weliswaar exotische, maar tweeduizend jaar geleden blijkbaar gebruikelijke wijze aanspreekt.

Maar dat laatste bezwaar, de gewoonheid van het woord ‘mevrouw’, is vooral

een *emotionele* hobbels, die omwille van de bedoeling van de evangelist toch maar genomen zou moeten worden.²⁵

Noten

- 1 E. Dickey, *Greek Forms of Address. From Herodotus to Lucian*, Oxford 1996, 86: de misvatting dat *gunai* een respectvolle connotatie zou hebben, is 'influenced by the way that early classicists felt that women ought to be addressed'.
- 2 Voor *gunai* in een negatieve context in het pagane Grieks zie bijv. Aristofanes' *Ranae* 563: *lêreis, ô gunai* ('je kletst uit je nek, mens!'), Euripides' *Medea* 614: *môraneis, gunai* ('mens, je bent niet wijs!'), 1323: *ô misos, ô megiston echthiston gunai theos te k'amoi panti t'anthrôpôn geni* ('jij afgrijselijk mens, zowel bij goden als bij mij, ja bij het gehele menselijk geslacht, meer gehaat dan wie ook').
- 3 Sophocles' *Oedipus Rex* 642/800/1054 zijn formeel (de enige) uitzonderingen: daar spreekt Oedipus zijn moeder locaste aan met *gunai*. Maar hij weet daar nog niet dat de vrouw die hij huwde in werkelijkheid zijn moeder is: hij veronderstelt zijn echtgenote aan te spreken.
- 4 R. Schnackenburg, *Das Johannesevangelium, 1. Teil*, Freiburg/Basel/Wenen 1979, 333.
- 5 H.N. Ridderbos, *Het evangelie naar Johannes I. Proeve van een theologische exegese*, Kampen 1987, 127.
- 6 B. Lindars, *The Gospel of John*, Grand Rapids 1982, 129.
- 7 'An enormous amount of ink has been spilt trying to guard against the implication that Jesus is saying something uncomplimentary to his mother', aldus terecht R.A. Whitacre, *John*, Downers Grove 1999, 78. Enkele voorbeelden: 'Jesus shows respect by using the term *gunai*' (B. Witherington III, *John's Wisdom. A Commentary on the Fourth Gospel*, Louisville 1995, 79), 'thoroughly courteous' (D.A. Carson, *The Gospel According to John*, Leicester/Michigan 1991, 170), 'may be affectionate' (G.R. Beasley-Murray, *John [WBC 36]*, Waco 1987, 34), 'a term of respect or affection' (L. Morris, *The Gospel according to John*, Londen 1971, 180). Het woordenboek van Bauer c.s. (W. Bauer, W.F. Arndt, F.W. Gingrich & F.W. Danker, *A Greek-English Lexicon of the New Testament and Other Early Christian Literature*, Chicago 2000) begint de bespreking van *gunai* met de bewering dat deze vorm 'by no means a disrespectful form of address' is – om drie regels later terug te krabbelen: er kan toch ook wel eens 'a tone of disrespect' in gehoord worden, zij het 'only rarely'. Ook de bewering op de site van het Nederlands Bijbelgenootschap met vertaalaantekeningen bij de NBV dat '*gunai* een uit het Hellenistisch Grieks bekende respectvolle aanspreekvorm voor een vrouw [is]', is dus onjuist: *gunai* is een *neutrale* aanspreekvorm voor een vrouw.
- 8 Letterlijk in Marcus 5:7, Lucas 8:28 en Johannes 2:4; met een kleine afwijking ook in Matteüs 8:29, Marcus 1:24 en Lucas 4:34.
- 9 Rechters 11:12, 1 Koningen 17:18 en 2 Koningen 3:13; met een kleine afwijking ook in 2 Samuel 16:10 en 19:23. Zie ook Hosea 14:9.
- 10 Bijv. Epictetus' *Dissertationes* 1,1,16 en 1,22,15; Achilles Tatius' *Leukippê en Kleitofôn* 6.12.4. Beide

auteurs schreven onafhankelijk van de LXX en het Nieuwe Testament. Zie E.A. Black, *Johannine Grammar*, Londen 1906, 2229.

- 11 Een bekend voorbeeld van semantische uitbreiding is het gebruik van het Griekse *thalassa* in de betekenis ‘meer’ (nl. van Galilea/Tiberias) bij Matteüs, Marcus en Johannes. Oorspronkelijk betekende dit woord alleen ‘zee’, maar onder invloed van het Hebreeuwse *jam*, dat zowel naar een zee als naar een meer kon verwijzen, ontwikkelde het ook de betekenis ‘meer’. Voor semantische uitbreiding en ontlening (‘semantic borrowing’) in de LXX zie K.H. Jobbs & M. Silva, *Invitation to the Septuagint*, Grand Rapids 2000.
- 12 De genoemde nieuwtestamentische passages vervolgen telkens op vergelijkbare manier als 1 Koningen 17:18: ‘Ben je soms gekomen om ons te vernietigen?’ (bijv. Lucas 4:34).
- 13 In Johannes 6:42 wordt er wel zijdelings naar Jezus’ moeder verwezen, maar deze treedt daar niet sprekend en/of handelend op.
- 14 Zo illustreert de evangelist wat hij in de proloog (1:16) *charin anti charitos* (‘een nieuw geschenk, in plaats van het vroegere’) heeft genoemd. Zie G.M. Knepper, ‘Charis in Johannes 1’ in: *Met Andere Woorden* 33/1 (maart 2014), 13-21.
- 15 Vaak wordt de moeder van Jezus geduid als symbool van Israël of van de kerk, of als ‘de nieuwe Eva’.
- 16 ‘De leerling die Jezus liefhad’ (vroeger meestal geïdentificeerd met de uit de synoptische evangeliën bekende discipel Johannes) wordt vaak als symbool van het christendom gezien.
- 17 Met als kanttekening bij de vertaling ‘Vrouwe’: ‘So noemt Christus sijne Moeder, niet uyt kleynachtige, maer om aen te wijsen, dat hare moederlicke autoriteyt in saken sijn ampt aengaende niet en moest gelden, maer alleen sijn Gottlick beroep.’
- 18 P. Cotterell & M. Turner, *Linguistics and Biblical Interpretation*, Londen 1989, 47 (mijn vertaling). De auteurs lijken zich te baseren op: Eugene Nida & Charles Russell Taber, *The Theory and Practice of Translation*, Leiden 1969, 95, die tot dezelfde conclusie komen; voor Nida’s visie op het gebruik van *gunai*, zie mijn ‘NIDA’S GYNAI’ in: *The Bible Translator* 66,2 (2015; ter perse). Wieringa (L. Wieringa, ‘Vertaalaspecten van de aanspreking’ in: *Met Andere Woorden* 21/1 [maart 2002], 26-34) concludeert op pagina 31 dat in Johannes 19:26 ‘moeder’ de aangewezen vertaling is indien ‘Jezus haar [sc. zijn moeder] – als laatste blijk van affectie en compassie – wil helpen om afscheid te nemen van haar zoon’.
- 19 K. Deurloo & N. Ter Linden, *Niet zo maar zo. Honderd en enige vraagtekens bij de Nieuwe Bijbelvertaling*, Amsterdam 2008, 246-247. In hun eigen vertaling kiezen ze voor ‘vrouw’.
- 20 De uitdrukking *gunē Israēl* (de Griekse overzetting van ‘Vrouwe Israël’) komt overigens in de LXX niet voor.
- 21 Zie het in noot 18 genoemde artikel van Wieringa.
- 22 Zoals in het koraal uit Bachs *Johannespassion*: ‘Er nahm alles wohl in acht in der letzten Stunde; seine Mutter noch bedacht, setzt er ein’ Vormunde.’
- 23 R.G. Bratcher, ‘The New English Bible’ in: *The Bible Translator* 12 (1961), 103.
- 24 ‘Madam’ (of ‘Ma’am’) is een steeds minder gebruikte formele aanspreking aan het adres van

een onbekende, meestal met de implicatie dat de aanspreker de aangesprokene als superieur beschouwt. 'Lady' (zonder naam) is 'not much used, except on the lips of a New York cab driver telling a female passenger to hurry up: "Get in, Lady!" (Carson, 170), dus ongeveer het equivalent van het Nederlandse 'dame'.

- 25 Ook in Johannes 20:13 en 15 en Lucas 22:57 is de vertaling 'mevrouw' mogelijk, maar daar is de 'nuloptie' eveneens verdedigbaar. Het Grieks gebruikte waarschijnlijk vaker aansprekingen dan het Nederlands, en men zou dus *gunai* in Johannes 20:13 en 15 en in Lucas 22:57 als een *taalkenmerk* kunnen opvatten. In Johannes 2:4 en 19:26 is het een betekenisvol *tekstkenmerk*.

Overige geraadpleegde literatuur

- C.K. Barrett, *The Gospel according to St John*, Londen 1978².
- R.E. Brown, *The Gospel according to John*, Londen 1971.
- P. Cotterell & M. Turner, *Linguistics and Biblical Interpretation*, Londen 1989.
- E. Dickey, 'The Greek Address System and Some Proposed Sociolinguistic Universals' in: *Language in Society* 26:1 (1996), 1-13.
- E. Dickey, 'Forms of Address and Markers of Status' in: E.J. Bakker (ed.), *A Companion to the Ancient Greek Language*, Oxford 2010, 327-337.
- E. Dickey, 'The Greek Address System of the Roman Period and Its Relationship to Latin' in: *Classical Quarterly* 54.2 (2004), 494-527.
- M. Hengel, 'The Interpretation of the Wine Miracle at Cana: John 2:1-11' in: L.D. Hurst, L.D. Wright & G.B. Caird (eds.), *The Glory of Christ in the New Testament. Studies in Christology in Memory of George Bradford Caird*, Oxford 1987, 83-112.
- A.H. Maynard, 'TI EMOI KAI SOI' in: *New Testament Studies* 31 (1985), 582-586.
- J.F. McHugh, *John 1-4. A Critical and Exegetical Commentary*, Londen 2009.
- J.P. Meier, *A Marginal Jew. Rethinking the Historical Jesus, Vol. 2: Mentor, Message, and Miracles*, New York 1994.
- J.-P. Michaud, 'Le signe de Cana dans son context johannique' in: *Laval Theologique et Philosophique* 18 (1962), 239-285; 19 (1963), 257-283.
- F.J. Moloney, *The Gospel of John (=SPS 4)*, Collegeville 1998.
- J.N. Rhodes, "'What do you want from me?' (John 2.4)'" in: *The Bible Translator* 52 (2001), 445-447.

De auteur dankt prof.dr. Eleanor Dickey te Reading en prof.dr. Christos Karakolis te Athene voor hun inlichtingen.

Drs. G.M. Knepper is graecus en nieuwtestamenticus.